

QORAQALPOG‘ISTON AREAL SHEVALARIDAGI EFEMIK VOSITALAR VA QARINDOSHLIK ATAMALARI

Madaminova R.Y.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. *Maqolada Qoraqalpoq‘iston areal shevalaridagi efemik vositalar va qarindoshlik atamalari misollar yordamida ko‘rsatib berilgan. Qoraqalpoq‘iston Respublikasi ko‘p millatli o‘lka bo‘lib, bu yerda turkiy xalqlarning o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq, turkman va boshqa vakillari asrlar davomida birjon, birtan bo‘lib faravon hayot kechirib kelmoqda. Ularning urf-odat, dastur va an‘analari bir-biriga juda yaqin, etnik jihatdan turkiy xalqlarning qipchoq va o‘g‘iz guruhlariga mansubdir.*

Аннотация. *В статье с примерами показаны эфемизмы и термины родства в ареальных диалектах Каракалпакстана. Республика Каракалпакстан многонациональная страна, где веками совместно проживают узбеки, каракалпаки, казахи, туркмены и другие представители тюркских народов. Их обычаи, традиции и нравы весьма близки, поскольку этнически они относятся к кыпчакской и огузской группам тюркских народов.*

Kalit so‘zlar: *Areal, efemizim, urf-odat, qarindoshlik, atama, etnomadaniy, sheva, marosim, etimologiya, lisoniy.*

Ключевые слова: *Ареал, эфемизм, обычай, родство, термин, этнокультурный, диалект, ритуал, этимология, лингвистический.*

Qoraqalpoq‘iston sheva areallaridagi etnomadaniy birliklar taraqqiyotida efemik vositalar alohida o‘rin tutadi.

Tilshunoslikka oid ilmiy adabiyotlarda evfemizim haqidagi fikrlar uch asosiy guruhga ajratilib tahlil qilingan:

- 1) evfemizmlar ibtidoiy dunyoqarash ta‘sirida paydo bo‘lib, jamiyatning madaniy bosqichida yo‘q bo‘lib boradi;
- 2) evfemizmlar til fakti, passiv leksik qatlam sifatida mavjud;
- 3) evfemizmlar ayni zamonda, nutqiy vosita, uslub uchun xizmat qiladi.

Qoraqalpoq‘iston Respublikasi ko‘p millatli o‘lka bo‘lib, bu yerda turkiy xalqlarning o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq, turkman va boshqa vakillari asrlar davomida birjon, birtan bo‘lib faravon hayot kechirib kelmoqda. Ularning urf-odat, dastur va an‘analari bir-biriga juda yaqin, etnik jihatdan turkiy xalqlarning qipchoq va o‘g‘iz guruhlariga mansubdir. Bu diyorda qoraqalpoqlar bilan bir qatorda o‘zbek xalqining qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga mansub aholisi birga istiqomat qilib kelmoqda. Janubiy To‘rtko‘l, Ellikqal‘a tumanlarida o‘g‘uz sheva vakillari, Beruniy, Amudaryo, Xo‘jayli, Qo‘ng‘irot tumanlarida qipchoq lahjasi vakillari yashaydi. Qoraqalpoq‘istonning Sho‘manay tumanida ham qipchoq guruh o‘zbek sheva vakillari qoraqalpoqlar bilan birga yashab kelmoqda. Qoraqalpoq‘istondagi o‘zbek dialekt va shevalarida qavm-qarindoshlik atamalari asrlar davomida saqlanib qolgan bo‘lib, qoraqalpoq xalqining qarindoshlik atamalariga juda

yaqin turadi. Qarindoshlik atamalarining paydo bo'lish jarayoni juda uzun tarixga ega va uzoq davrlar samarasi sifatida xalqimiz orasidagi qarindoshchilik rishtalarini bildirib kelmoqda. Turkiyshunoslikda qarindoshlik atamaları turli tillar materiallari asosida E.V.Sevortyan, V.I.TSinsius, L.A.Pokrovskaya, I.Ismailov, X.G.Yusupov, N.V.Bikbulatov, R.G.Muhammedova, A.Djumaqulov, L.Ong'arbekova, V.Butanayev tadqiqotlarida o'rganilgan. Qavm-qarindoshlik atamaları turkiy tillarda I.Ismailov tomonidan chuqur o'rganildi. Shuningdek, turkiy tillarning qipchoq guruhi o'zbek shevalari qavm-qarindoshlik atamaları Samarqand shevalari misolida prof.X.Doniyorov tomonidan ham alohida ta'kidlanadi.

Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borgan yetuk olimlardan A.Ishayev, Y.Ibragimovlar tomonidan shevashunoslikka oid tadqiqotlarda alohida ko'rsatiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, qavm-qarindoshlik atamalarining asosiy qismini umumturkiy qatlamga mansub so'zlar tashkil qiladi. Ular asrlar davomida har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, o'tmishi bilan bog'liq milliy qadriyalar sifatida avloddan avlodga o'tib saqlanib kelinmoqda.

Qavm-qarindoshlik atamaları kelib chiqishiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi:

Nikohdan oldingi qavm-qarindoshlik atamaları: ota, ona, aka, uka, amma, xola, o'g'il, qiz, yigit kabi.

Nikohdan keyingi qarindoshlik atamaları: kelin, kuyov, er, xotin, qayin, chicha, baldiz, abysin, biykach, murundiq apa, murundiq ata kabi.

Har bir qavm-qarindoshlik atamasining kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti turlicha bo'lib, o'zbek xalq shevalarida ular fonetik va leksik jihatdan farqlanadi. Masalan, Xo'jayli shevasidagi aba(ona) atamasi XI-XIV asrlarga xos yozma manbalarda ham shu tarzda uchraydi. Shuningdek, Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida qadimdan iste'molda bo'lib kelingan qyz va o'g'ul atamaları hozir ham bu shevalarda saqlanib qolgan. Har ikkala xalqqa mushtarak bo'lgan "Alpomish" dostonida esa bu atama ul shaklida uchraydi. Demak, Qoraqalpog'iston o'zbek shevalariga xos bo'lgan ul atamasi dostonida ham shu shaklda qo'llaniladi. Shuningdek, qipchoq guruh o'zbek shevalarida yanga so'ziga sinonim sifatida checha atamasi ham qo'llaniladi:

Er yigitning yorin qalmoq olarmi,

Barchin checham talash bo'lib qolarmi (67.B).

Qoraqalpoq tilida esa sheshe atamasi ona so'ziga sinonim bo'lib, yanga so'zidan farq qiladi. Qoraqalpoq tilida jenge so'zi checha so'zi ma'nosida ishlatiladi: Qalmaqqa ketgen jengem bar (19.B).

Nikoh marosimidan keyin yuzaga keladigan qarindoshlik atamalaridan quda va qudag'ay so'zlari jins sifatida farqlanadi. Er kishiga nisbatan quda, ayol kishiga nisbatan esa qudag'ay atamaları ishlatiladi. Qarluq lahjalarida esa har ikkala jinsga nisbatan ham quda so'zi ishlatilaveradi. Bu haqda Farg'ona shevasi yuzasidan ilmiy tadqiqot olib borgan A.Mamatov quda va qudag'ay so'zlarining bir-biridan farqini quyidagicha izohlaydi: Qudag'ay atamasi kelin va kuyovning tog'a, xola, amma, aka-uka va opa-singillarini umumlashtirib ifodalashini, qudaga nisbatan ikkinchi darajali shaxslarga nisbatan qo'llanishini ta'kidlaydi. Aslida quda mo'g'ulcha so'z bo'lib, unga -g'ay//-g'iy

affiksini qo'shish orqali ayol jinsiga mansub qudag'ay//qudag'iy so'zlari kelib chiqanligini inkor qiladi. Lekin Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari va qoraqalpoq tilida bu so'zlar keskin farqlanadi. Qayin so'zining etimologiyasi haqida ham har xil qarashlar bor. Bu so'zning ma'nosi nikoh orqali hosil bo'ladigan barcha qarindoshlarning nomi sanaladi.

Qayin so'zi nikoh, ya'ni er yeki xotin tomonining qarindoshlari ma'nosida XI asrda ham ishlatilgan. Jumladan, M.Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida "qada" – "qon-qarindosh" va "qayin" – "nikoh qarindosh" bir-biriga qarama-qarshi ma'noda qo'llanilgan. Shuningdek, qayin so'zi nikohdan keyin yuzaga keladigan qarindoshlik atamaları sifatida barcha turkiy tillarda bir xil shaklda uchraydi. Shu bois bu atama asosida quyidagi qarindoshlikni ifodalovchi so'zlar yuzaga kelgan. Masalan: qayinota, qayinona, qayinbiyka, qayinsingi, murundiqa, murundiqa ata kabilar. Qoraqalpoq tilida esa bunday atamalar ba'zi fonetik va leksik jihatidan o'zgarib: qaynag'a, qaynapa, qayni biykesh, qayni kabi shakllarda uchraydi. Ba'zan qayni yoki biykeshining ismi hurmat tarzida mirzag'a, habala, sul'bu q'yz kabi erkalash ma'nosida ham qo'llaniladi. Qarindoshlik atamaları barcha qipchoq guruh o'zbek shevalari va qoraqalpoq tilida bir-biriga yaqin atamalar bilan atalishining asosiy sababi bu xalqlarning asl kelib chiqishi bir ekanligidan dalolat beradi. Masalan: jezda, bo'la, jiyan, chicha, jenga, qayin, dayi, xola, amma va boshqalar. Samarqand qipchoq shevalarini kuzatgan olim X.Doniyorov "Qipchoq dialektlarining leksikasi" nomli asarida bu haqda to'la ma'lumot beradi.

Xullas, bu Qoraqalpog'istonda istiqomat qiladigan turkiy xalqlarning bir-biriga qondosh va qardosh ekanligini ko'rsatadigan, etnik jihatdan turkiy xalqlarning avlod-ajdodlari ekanligini to'la tasdiqlaydigan milliy qadriyatlarimizdan biri sanaladi. Lekin turkiy xalqlar ko'p dialekt va shevalardan iborat ekanligini e'tiborga olgan holda ularning qavm-qarindoshlik atamaları ayrim fonetik, leksik-semantik tomonlari farq qilishi tabiiy hodisadir. Qarindoshlik atamaları nafaqat lisoniy, balki etnografik, tarixiy ahamiyatga ham ega. Boshqa so'zlar kabi qarindoshlik atamaları ham tarixiy taraqqiyot mevasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978;
2. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1991.
3. Ибрагимов Ю.М. Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи. фил.фан.док... диссер. Тошкент, 2000.
4. Қахарова М. Ўзбек этнографизмларининг системавий тадқиқи: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2009.